

K MÁCHOVSKÉMU TÉMATU V ČESKÉ LITERÁRNÍ VĚDĚ (Zvláště ve vývoji od padesátých let)

JIŘÍ SVOBODA

Bylo by prospěšné, kdyby se někdo rozhodl napsat historii máchovského bádání u nás. Taková práce by přinesla nejen mnoho nového o Máchovi, ale pověděla by také něco o české literatuře vůbec a především o našem kritickém myšlení. Možno namítnout, že v četné máchovské literatuře jsou jednotlivé práce průběžně zhodnocovány, že názory vyslovované o Máchově díle umožňují kritickou reflexi mezi badateli a že se tak postupně směřuje k přesnějšímu výkladu Máchova odkazu. Dosvědčuje to řada studií z posledních let, především svou metodologickou propracovaností i novými poznatky.

Zeptejme se však: je situace v máchovském bádání skutečně tak idylická a realizuje se vždy jako kontinuita poznatků předávaných z jedné generace literárních historiků na druhou? Mácha, jak obecně známo, byl často předmětem sporů, ohlas jeho díla byl dramatický nejen v roce 1836, kdy poprvé vyšel *Máj*, ale i v letech následujících.¹ Soustředěný zájem, který po celá desetiletí vyvolává, vede k tomu, že jeho život i tvorba jsou neustále jako pod lupou. Mácha je nejen fenoménem literárním, ale také kulturním, jeho dílo proniklo takřka do všech oblastí našeho uměleckého života; je opředeno množstvím legend, přímo provokuje k rozdílným soudům a k polemikám. Neudivuje, že před časem přišel Pavel Vašák s názorem, že vlastně není nutné demystifikovat Máchu, nezbytné je však demystifikovat máchologii.² I když tato poznámka měla konkrétního adresáta,³ lze ji pochopit také širěji. Horlivost badatelů vedla k nakupení poznatků nejrůznějšího druhu o Máchově životě i díle, až došlo místy ke znepřehlednění situace. Cesta za poznáním Máchova zjevu však nadále zůstává obtížná.

Ve svém příspěvku bych se chtěl zaměřit na máchovskou problematiku frekventovanou v české literární vědě hlavně od padesátých let. Vede mě k tomu nejen rozlehlost tématu, ale také časové omezení: na ploše jednoho

¹ F. Krěma: *K. H. Máchu, soupis prací o jeho životě, díle a kultu*, Praha 1932.

² P. Vašák: *Metody určování autorství*, Praha 1980, s. 105.

³ Vašák svou poznámkou míní Králíkovu knihu *Demystifikovat Máchu*, jak vyplývá z jeho polemiky s Králíkovým názorem, že novela *Cikáni* je ve skutečnosti dílem Karla Sabiny.

příspěvku je prostě nemožné vyrovnat se s tak náročným námětem. Současně jsem si vědom, že ani při tomto omezení nemohu zcela pominout předchozí etapy máchovského bádání. K máchovské problematice mě také přivedla polemika, kterou v padesátých letech vedl Oldřich Králík s Felixem Vodičkou a Karlem Janským. Šlo o spor, jehož předmětem byla konkrétní podoba Máchova díla a který se svými důsledky projevoval i v dalších obdobích. Nechci uměle ožивovat polemiku dnes již uzavřenou, spíše chci ukázat na možnosti, které v tehdejších podmínkách nemohly být plně využity. Oč vlastně tenkrát šlo? Králík v knize *Historie textu Máchova díla* (1953) provedl zhodnocení Kobrový edice z roku 1862 a upozornil na skutečnost, že Máchovy texty vydané po jeho smrti byly poznamenány úpravami jejich vydavatelů, hlavně Karlem Sabinou. Toto zjištění mělo nesporný význam, obohatilo naše vědomosti o textové podobě Máchova díla, a bylo proto kladně přijato odbornou veřejností. První problémy se objevily, až když Králík vystoupil s pochybnostmi o pravosti části Máchova díla. Máchovští badatelé si uvědomili riskantnost takového tvrzení a polemika, která vzápětí vznikla, se rychle z ryze textologických problémů rozšířila i na některé otázky literárněteoretické.

Nemohu, a také to ani není v mých současných silách, vystupovat v roli obhájce Králíkových názorů; domnívám se, že nyní jde o něco jiného než o zpochybňování platnosti Máchových textů. Králíkovo vystoupení zaútočilo na věci nepochybné – i když se připouštěly zásahy do Máchových textů, o pravosti jeho básní a próz se nepochybovalo. Máchovo dílo jako celek bylo a stále je pevně zakotveno ve čtenářském povědomí u nás. Byla tak vyvolána aktivita mezi badateli, ve které Králík jako jeden z hlavních aktérů vystupoval s názory pro většinu z nich nepřijatelnými. Karel Sabina byl Králíkem představen jako Máchovo druhé já, jako básník ovlivněný natolik Máchou, že se snažil pronikat nejrůznějšími cestami do jeho díla; vkládal do něho své básně i prózy, a podvrhl dokonce i některé dopisy. Tato tvrzení dokládal Králík analýzou textů a určováním těch jejich znaků, které je odlišovaly od Máchových děl vydaných ještě za jeho života. Zkoumal také bedlivě chronologii jednotlivých básní i próz a podezíral především ty texty, které nebylo možno na základě konfrontace s fakty životopisnými nebo literárními spolehlivě zařadit do básníkovy vývoje. Základem mu byla ce-listvost Máchovy osobnosti, která se sice nevyhnula krizím nebo určitým vybočením, měla však svůj řád, svou vnitřní logiku. Je pochopitelné, že na tyto Králíkovy iniciativy reagovali pohotově jeho odpůrci a že brzy se vyhrotily postoje Králíkovy na straně jedné a Karla Janského a Felixe Vodičky na straně druhé.

Spor se naplno rozhořel ve druhé polovině padesátých let. Králík ve snaze dospět k autentickému Máchovi zformuloval i svoje pojetí Máchova tvůrčího procesu: představil ho jako básníka, který se zmocňuje díla takřka

jediným tvůrčím činem a zpravidla v první fázi dospívá k jeho definitivní podobě. Janský i Vodička namítali, že takový postup je v podstatě nevědecký, protože vychází z nesprávných premis. Králík je podle nich v zajetí vlastní představy, jeho názory postrádají objektivitu a jsou projevem "typického voluntarismu". Jsou sporné i z metodologického hlediska: příliš přímochaře zakládají své závěry na vztazích mezi životem a básnickovou tvorbou, a proto i průkaznost Králíkových tvrzení je nepřesvědčivá. Podle Vodičky postupoval Králík nesprávně i jako textolog: od Kobrovy edice šel zpětně k rukopisům, jeho směřování mělo být právě opačné. Shrnutí do závěrečného soudu: Králíkovy poznatky neodpovídají "historické pravdě".⁴

Polemika představovala střetnutí několika odlišných přístupů k Máchovi: Králík šel za svou představou autentického Máchy, spolehlivost textu měla být prvním krokem ke zhodnocení jeho díla. Vodička a Janský se důsledně drželi té podoby Máchova díla, která se prosadila v literární historii, jejich názory později syntetizoval ve své monografii Vladimír Štěpánek.⁵ Králíkovy názory také systematicky vyvraceli jeho odpůrci v komentáři ke kritickému vydání Máchových spisů. Pavel Vašák později z této polemiky získal ne jeden podnět pro své úvahy o určování autorství. Králík s neuvěřitelnou vytrvalostí pokračoval v rozvíjení svých názorů, které ukládal do svých knižních publikací,⁶ ještě nedlouho před svou smrtí připravil studii, ve které potvrzoval svá stanoviska.⁷

Je třeba se zeptat: z čeho pramenila Králíkova obdivuhodná tvrdošíjnost i odvaha, s jakou se postavil takřka proti celé tehdejší literární vědě? Vyděrala z jeho obdivu k básníkovi jako jedinečnému fenoménu, který lze vystopovat z celé řady jeho dalších vědeckých prací, nebo zde sehrálo úlohu pokušení prokázat exaktnost literární vědy? Anebo šlo o zvláštní formu útěku před dobou, která byla pro něho nepříznivá? A konečně nemůžeme vyloučit dobrodružnost Králíkovy povahy, pro něhož netradiční postupy byly vždy přitažlivé. Osamělost Králíkova postoje, která byla důsledkem

⁴ O. Králík: Tvůrčí proces u K. H. Máchy a P. Bezruč, *Slezský sborník* 1954, č. 4, s. 433-453; O metodu tvůrčí práce Máchovy, *Slezský sborník* 1955, č. 3, s. 402-415; *Pouť krkonošská (Máchovy texty a máchovské apokryfy)*, Olomouc 1957. F. Vodička: Nový pokus o revizi textu Máchova díla, *Česká literatura* 1956, s. 74-83; F. Vodička – K. Janský – P. Spunar: Máchovy rukopisy a tzv. máchovské "apokryfy", *Česká literatura* 1958, s. 176-195. K. Janský: *K. H. Mácha (Život uchvatitele krásy)*, Praha 1953; K tvůrčímu procesu K. H. Máchy, *Česká literatura* 1955, s. 197-199.

⁵ V. Štěpánek: *Karel Hynek Mácha*, Praha 1984.

⁶ O. Králík: *Demystifikovat Máchu (Tři studie)*, Ostrava 1969 (viz též K máchovským otázkám, *Česká literatura* 1971, s. 351-370).

⁷ O. Králík: Dva máchovské příspěvky, *Česká literatura* 1975, s. 260-274.

nejen vedených polemik, ale byla posílena i dalšími spory kolem Bezručových *Slezských písní* a brzy nato i spory nerudovskými, utlumil poněkud sborník *Realita slova Máchova* (1969), kde se jeho studie o Máchově vztahu k *Rukopisům* dostala do kontextu utvářeného studií R. Grebeníčkové *Popisy čtyř cest v Marince*, Patočkovou úvahou o čase, časovosti a věčnosti u Máchy a Krejčího analýzou filozofických aspektů Máchovy tvorby. Králík si stále více uvědomoval, že ve své práci nevystačí s analýzou textových variant, že jeho práce zasahuje do otázek s obecnější platností. V sérii článků *Hodiny máchologie*⁸ a hned nato v knize *Demystifikovat Máchu* se dovolává studie Šaldovy *K. H. Mácha a jeho dědictví*⁹ a z novějších především práce D. Číževského *K Máchovu světovému názoru*.¹⁰ V této souvislosti je třeba upozornit na vývoj, který se začal utvářet v máchovském bádání od počátku 20. století. Už Arne Novák ve studii *Máchova Pouť krkonošská*¹¹ vymezil úlohu *Pouti krkonošské* a její místo v Máchově tvorbě, po něm přišel Šalda s názorem o dualismu Máchovy osobnosti a upozornil na křesťanský základ jeho prvních básní. Další obohacení máchovského bádání přinesly práce Jirátovy, Fischerovy, především však Jana Mukařovského a Romana Jakobsona.¹² Tak jak postupně pronikaly k nám nové literárněvědné metody, vznikala prostor pro interpretace založené na odlišných koncepcích, dobře teoreticky propracovaných, a proto odlišných ve svých výsledcích od prací pozitivistického charakteru (jak je v té době představovala monografie Pražákova o Máchovi z roku 1936¹³).

Klíčovou úlohu v tomto vývoji v závěru třicátých let nepochybně sehrály práce Číževského a Mukařovského. Číževského analýza Máchova světového názoru vychází z určení dvou krajních poloh, filozofie Kantovy a Hegelovy. Odtud pak autor odvíjel výklad o dynamickém charakteru Máchovy

⁸ *Hodiny máchologie* (I.-VII.), *Červený květ* 1968, č. 5-11.

⁹ F. X. Šalda: *Duše a dílo*, Praha 1912, s. 34-73 (viz též Mácha snivec a buřič, *Studie z české literatury*, Praha 1936).

¹⁰ D. Číževskij: *K Máchovu světovému názoru*, sb. *Torzo a tajemství Máchova díla*, Praha 1938, s. 111-180.

¹¹ A. Novák: *Máchova Pouť krkonošská*, *Listy filologické* 1911, s. 226-244; 1912, s. 353-360.

¹² V. Jirátko: *K. H. Mácha* (1943), in V. J.: *Portréty a studie*, Praha 1978, s. 64-67; O. Fischer: *K Máchově dramatictosti*, sb. *Torzo a tajemství Máchova díla*, Praha 1938; J. Mukařovský: *Příspěvek k dnešní problematice básnického zjevu Máchova*, *Dílo K. H. Máchy jako torzo a tajemství*, *Genetika smyslu v Máchově poezii* (1936-38), in J. M.: *Kapitoly z české poetiky* 3, Praha 1948; R. Jakobson: *K popisu Máchova verše*, sb. *Torzo a tajemství Máchova díla*, Praha 1938.

¹³ A. Pražák: *Karel Hynek Mácha*, Praha 1936; *Prostor Máchova díla*, Praha 1986.

poezie, určovaném vztahem k času a věčnosti. Mácha podle Čyževského vnímá jsoucno jako plynulý proces, přičemž důraz na takzvané ne-jsoucno v básnickově tvůrčím procesu se jeví jako posun od substantiva k adjektivu, což ovlivňuje nejen obrazné vidění Máchovo, ale projevuje se v kompozici děl nebo ve výstavbě literárních textů. Čyževskij rozpoznává také existenciální problém v Máchově díle: člověk v něm je vystaven silám, o nichž nic neví, je vržen do světa a rozhoduje o něm ne dobrotivý tvůrce (bůh), ale krutý otec. Tak je předurčen osud Vilémův nebo Králevičův, do podobné situace je vržen hlavní hrdina *Cikánů*. Z těchto situací se rodí skepse básnickova, zde je třeba hledat příčinu jeho krize i snahy najít východisko v jakémnsi mystickém osvobození. Tato tvrzení dokládá analýzou čtyř básní, v nichž nachází zřetelnou mystickou orientaci (*Králevič, Vzor krásy, Aniž křičte, Jaroslava*). Podle Čyževského jde o to, jak se dostat z "kruhu času", osvobodit se od zajetí vlastního života a objevit jinou "formu bytí".

Tam, kde se Mukařovský zabývá Máchovým vztahem k baroku, nebo tam, kde zdůrazňuje prvek dějovosti v jeho díle, nemá daleko od postupu Čyževského. Jeho zájem však směřuje především k poznání Máchovy poetiky, vnímá sice filozofické aspekty jeho tvorby, ale jsou mu hlavně prostředkem k účinnějším analytickým postupům. Mukařovského teorie sémantického gesta ozřejmuje Máchovu tvůrčí metodu, je nespecifickou rekonstrukcí obsahových prvků básnického díla. Strukturalistický přístup mu nebrání, aby se nevyhýbal výsledkům předchozích badatelů, vstřebává je a podřizuje svým záměrům. Přínos jeho studií z konce třicátých let (*Dílo K. H. Máchy jako torzo a tajemství, Genetika smyslu v Máchově poezii*) nutno hledat v poznatcích o uvolnění syžetu, o postavení motivů v Máchově poezii, o jejich vzájemném vztahu a funkci. Neméně závažný je i názor o fragmentární povaze Máchova díla, který je pojat jako jev nikoliv náhodný, ale záměrný. Torzovitost a fragmentárnost vytvářejí prostor pro stále nové domýšlení Máchova odkazu. K jeho dílu můžeme přistoupit buď ze sporného úhlu světového romantismu, nebo naopak zkoumat jeho vztahy k domácí tradici. Odlišná pojmání týchž faktů vedou obvykle ke stanovení odlišných úloh: Máchu lze vnímat jako dovršitele vývoje a současně jako zakladatele nových cest v české poezii. Pro moderní analytický přístup k básnickému dílu je neodmyslitelné Mukařovského rozlišení mezi pojmenováním obrazu a neobrazným vyjádřením a jejich vzájemné postupování.¹⁴

Charakteristika Máchovy osobnosti jako torza a tajemství otevřela nové možnosti interpretace nejen estetické, ale také filozofické a projevila se

¹⁴ J. Mukařovský: *Genetika smyslu v Máchově poezii* (1938), *Kapitoly z české poetiky* 3, Praha 1948.

příznivě v máchovském bádání až do konce čtyřicátých let. Je škoda, že v následném vývoji byla odsunuta do pozadí. Mácha byl v padesátých letech vnímán jako typický romantický hrdina nebo vyděděnec¹⁵ nebo Králíkem představován jako geniální básník, jemuž jsou cizí jakékoliv idealistické nebo mystické prvky. Šlo sice o dva odlišné postoje, ale jejich historická determinace byla v podstatě stejná. Badatelé ve třicátých letech disponovali skutečným tvůrčím prostorem, kdežto jejich následovníci o dvacet let později museli svůj prostor složitě vytvářet a pohybovat se po trasách pro ně schůdných. Není náhoda, že Králík koncem šedesátých let obdivně hovoří o Mukařovském, ale přiklání se k Čyževskému, protože jeho odlišení mystických básní od ostatní části Máchova díla chápe účelově jako potvrzení vlastního pohledu na Máchu.¹⁶

Připomněli jsme vrcholné stadium máchovského bádání ve třicátých letech a především práce Mukařovského a Čyževského, protože jejich význam nelze pominout. Slušelo by se samozřejmě hovořit o dalších: Šaldovy studie z té doby, práce ze sborníku *Ani labuť ani lůna*, sborník *Věčný Mácha* a jiné. Za 2. světové války vznikaly studie Eisnerovy,¹⁷ v roce 1944 vydal Jan Patočka studii *Symbol země u K. H. Máchy*, o pětadvacet let později mu vyšla studie *Čas, věčnost a časovost v Máchově díle*. Patočka zřetelně navazuje na Čyževského, dospívá však k názoru, že v základu Máchovy poezie "je nikoliv metafyzika, ale mytologie". Kulminační fázi v Máchově tvorbě představuje podle Patočky symbolika země v *Máji*. Symbol země funguje jako věstec "odvěkého tajemství", jeho existence se váže k základním otázkám lidského bytí a má stejný smysl jako naše chápání "podstaty času". Odtud odvozujeme pro Máchu tak typický motiv touhy projevující se jako "distance od ideálu" a stejně tak i motiv lásky identické s touhou. Kategorii času vykládá Patočka v Máchově duchu jako nepřetržité mizení do nenávratna, "do nebytí", na druhé straně jako jev pravdivější "než každá jednotlivá pravda". Věčnost je vyložena jako svébytná kategorie vylučující se s existencí člověka: "bud' jsem já, který touží po věčném, ale nemohu ho v čase dosáhnout, anebo je věčnost, ale pak nejsem já".¹⁸ Toto dilema představuje průnik do Máchova světa, zde je nepochybně dosud nevyužitá možnost k nové interpretaci Máchova díla. Například pojetí věč-

¹⁵ F. Vodička: *Cesty a cíle obrozenecké literatury*, Praha 1958.

¹⁶ Jde o Králíkovu studii K strukturalistické interpretaci Máchy (*Česká literatura* 1991, s. 269-276), napsanou již v závěru šedesátých let.

¹⁷ P. Eisner: *Na skále (Dvanáct zastavení máchovských)*, Praha 1945.

¹⁸ J. Patočka: *Čas, věčnost a časovost v Máchově díle*, sb. *Realita slova Máchova*, Praha 1969, s. 193.

nosti nesouměřitelné s člověkem je anticipačně obsaženo ve vězňově pokolení před smrtí v Máji.

Patočkův výklad Máchy důsledně vychází z Čyževského, v současné době, kdy se badatelé převážně soustřeďují na dílčí témata v máchovském bádání, by mohl vytvářet předpoklad pro syntetičtější pohled na Máchu. Určité náběhy lze najít třeba v knize Daniely Hodrové *Místa s tajemstvím* (1994), kde konkrétní místo v Máchově díle se stává "místem záludným, tragickým... místem nepravého bytí". Nebo v Otrubově výkladu v knize *Znaky a hodnoty* (1994),¹⁹ využívajícím sémiotickou metodu při objasnění obrazu vězení v 2. zpěvu *Máje*. Dílčí pohledy na Máchu jsou provázeny důkladnými analytickými postupy ve studiích sborníku *Prostor Máchova díla* (1986). Jako produktivní se ukazuje propojení filozofických a literárněvědných interpretací. Nedávné zamyšlení R. Grebeníčkové²⁰ naznačilo nové možnosti, jak využít poznatků, k nimž dospěl O. Králík. Stalo-li se máchovské téma ve třicátých letech přímo klíčovým v české literární vědě a svými výsledky nemálo přispělo k jejímu obohacení, nebrání nyní nic tomu, aby zaujalo stejně dominantní postavení. Předpoklady k tomu současná literární věda nepochybně má.

Prameny:

Spisy Karla Hynka Máchy (Knihovna klasiků):

1. Básně a dramatické zlomky, ed. K. Janský, Praha 1959; 2. Próza, ed. K. Janský, Praha 1961; Literární zápisníky, deníky, dopisy, ed. K. Janský – K. Dvořák – R. Skřeček, Praha 1972.

¹⁹ M. Otruba: Mezitextovost jako podmiňovací vztah mezi znaky (Vězeň a vězení v 2. zpěvu Máchova Máje), *Znaky a hodnoty*, Praha 1994, s. 7-43.

²⁰ R. Grebeníčková: Oldřich Králík a znovu Mácha demystifikovaný, *Tvar* 1994, č. 14.